

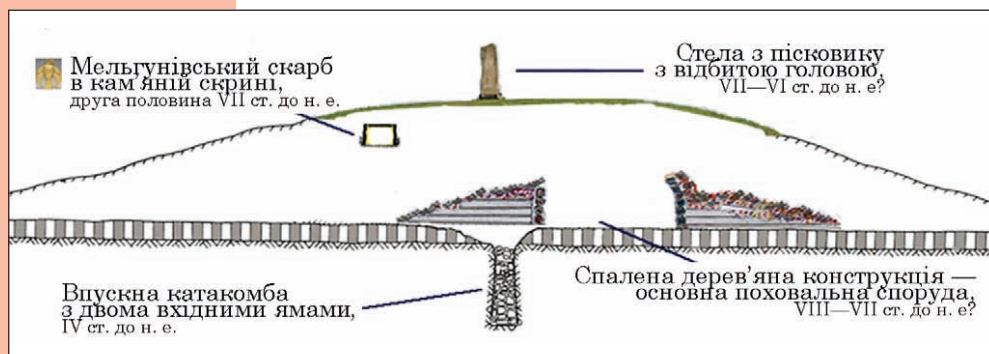
ЛИТА МОГИЛА. ХТО ВЛАШТУВАВ НАЙБІЛЬШЕ ПОХОВАЛЬНЕ ВОГНИЩЕ?

Литу Могилу, більш відому як Мельгунівський курган, розкопали 258 років тому. І це були перші задокументовані археологічні роботи в Російській імперії. Потім її розкопували ще тричі, востаннє влітку 2019 р., тоді місце, де колись був насип кургану, дослідила експедиція Інституту археології НАН України, під керівництвом автора цього нарису.

Історія досліджень Литої Могили давня і щільно пов'язана з подіями двору Російської імперії. За рік до розкопок кургану (17 липня 1762 р.) було вбито онука Петра I, уродженого гольштейн-готторпського герцога Карла-Петера-Ульріха, який під іменем Петра III півроку правив Російською імперією. Це сталося в його палаці в Ропші, під Петергофом, а царевбивцею був брат коханця його дружини, ангальт-цербстської принцеси Софії-Фрідеріки-Августини. Внаслідок цього заклоту вона зійшла на трон Імперії та під ім'ям Катерини II царювала 34 роки.

Карта розташування Литої Могили та сусіднього Чорноліського городища

Схема хронологічних горизонтів Литої Могили

Вірність поваленому імператору зберіг його ад'ютант, генерал-поручик Олексій Петрович Мельгунов. За це він заплатив ув'язненням і немилістю Катерини II. Мельгунова вислали подалі від столиці, на землі Війська Запорізького, до Бугогардівської паланки, де вже сім років, як звели фортецю Святої Єлисавети (сучасний Кропивницький). Але незабаром імператриця знову запросила його на службу і в 1764 р. призначила генерал-губернатором Новоросійської губернії, якою він керував десять років. Що ж сталося, чому царедворець так стрімко вийшов з опали?

Справа в тому, що сорокарічний Мельгунов проявив себе вмiлим і обiзнаним адмiнiстратором, ще й iнiцiював розкопки великого кургану поруч з урочищем Кучерові Буераки на Чорному Шляху, результати яких вправно використав. Згодом золоті і срібні речі з кургану, а це була Лита Могила, разом з донесенням про розкопки він відвіз до Петербургу показувати їх Катерині II. Схоже, що імператриці, прихильниці просвітництва та великій шанувальниці античності, знахідки сподобалися. Мельгунов одержав нову посаду, а члену Російської Академії наук Герарду Фридриху (Федору Івановичу) Міллеру, іменним указом імператриця повеліла комплекс речей з Литої Могили описати. Так, те що згодом стали називати «Мельгунівський скарб» потрапило до рук академіка Міллера. Одному з академічних художників він наказав змалювати найцікавіші речі. В середині XIX ст. речі і малюнки з Кунсткамери були долучені до колекції Ермітажу, де останні були згублені.

Власне **перші** розкопки кургану були розпочаті 3 вересня 1763 р. силами місцевих мешканців під головуванням генерал-майора О. Ісакова (за шість років потому він гарматами боронив фортецю Єлисавети від навали хана Кирила Герая). Безпосередньо на місці роботами керували купці Олексій Батраков та Семен Васильєв.

Відомості про ці перші розкопки дійшли до нас уривчастими та суперечливими. Так у літературі фігурує висота кургану і 10,5 м, і 7 м. Повідомляється, що під верхівкою знайдені уламки антропоморфної стели з пісковика, що не мала голови, проте час її виготовлення залишається не визначеним. Насип із чорнозему перекривав шар з перепаленого ґрунту, в якому знайдені залишки оплавлених металів, горілих кісток, каміння, землі та глини, змішаних із вуглинами.

Сам Мельгунівський скарб містився на глибині лише 6 футів (1,8 м) від вершини, ближче до західного схилу насипу. Академік Міллер у 1764 р. зазначав *«плитами обкладене й покрите місце»*, тобто, речі перебували у *«кам'яній скрині»*.

У сучасних термінах склад скарбу виглядав наступним чином: залізний акинак з окутим золотом руків'ям та вкритими золотими пластинками дерев'яними піхвами, прикрашеною рельєфними фігурами фантастичних тварин; срібні деталі від

Вигляд розкопних залишків Литої могили з висоти птишиного польоту

Речі з Мельгунівського скарбу, що зберігаються в Ермітажі та Харківському історичному музеї

ассирійського палацового табурету; золота діадема; 17 масивних золотих пластинок із зображенням орла з петлями на звороті (вони декорували шкіряний сагайдак або горит), пластинка з зображеннями мавп, птахів, бронзова застібка з голівками левів на кінцівках, 40 бронзових наконечників стріл. Слід зазначити, що прикраси і зброя виконані в ассируратському стилі. І схоже, це були трофеї скіфів, привезені з передньоазійських походів. Заслуговує на увагу той факт, що речі не мали слідів вогню, а це свідчить про їхню ізольованість від вогню і про те, що їх розмістили в насипу кургану вже після його спорудження.

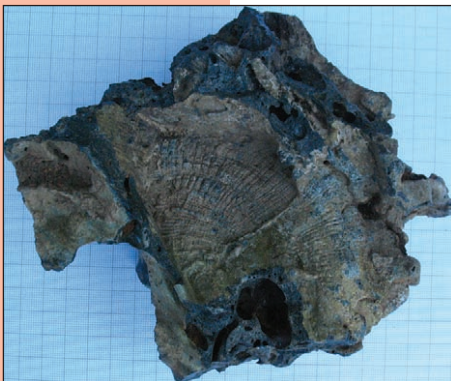
Крім згаданих артефактів, академік Г. Міллер у своїй статті згадує різноманітних розмірів дрібні шматки із золота та срібла, 20 цвяхів з посрібленими (плакуванням електрикою) шляпками, залізні шматки із кільцем, перегорілі глиби й два мідні окислені фрагменти якихось предметів. Частина з цих артефактів, вірогідно, були залишками поховального реманенту з головної дерев'яної конструкції (гробниці).

Другий етап розкопок кургану пов'язаний вже з почином праправнука Катерини I та її фаворита Григорія Орлова, графа Олексія Бобринського, що обіймав посаду Голови Імператорської археологічної комісії.

Знаний елісаветградський краєзнавець Володимир Ястребов 16 квітня 1892 р. одержує від Бобринського пропозицію та фінансову підтримку для повторного дослідження кургану в урочищі Кучерові Буераки. Того ж літа В. Ястребов почав роботи. У місцевих мешканців славетний курган вже мав назву Червона Могила — через велику кількість перегорілої глини та шлаків. Залишки насипу тоді мали висоту до 1,5 сажнів (3,2 м), окружність кургану — близько 100 сажнів (213 м). У центрі кургану зафіксовано *«сліди обширного кострища»*, що простежувалися і у його західній частині. Поруч з центром виявили обриси великої ями, заповненої сумішшю обпаленого ґрунту, глини та шматків шлаку. Згодом стало зрозуміло, що це катакомба,

Перепалена глина під Основною поховальною спорудою

Оплавлений шлак з включеннями деревного вугілля та відбиток торцевої частини поліна в шлаку з конструкції Основної поховальної споруди

яка налічувала три окремі частини. Спершу була виявлена вхідна яма, діаметр та глибина якої становили до 1 сажня (2,13 м). Під східним краєм ями розташовувався вхід над поховальною камерою зі склепінчастою стелею. Вона складалася з двох частин, які мали однакові розміри: 1,5 сажнів (3,2 м) у діаметрі та 2 аршини (1,4 м) у висоту. Прохід між цими відділеннями був завалений великою брилою шлаку (яку було знайдено на місці під час розкопок 2019 р). Жодних речей у катакомбі не виявлено. Таким чином, основна мета повторних розкопок Литої (Червоної) Могили не дала очікуваних скарбів. Невдоволеним опонентом В. Ястребова виступив співробітник Археологічної комісії, визначний археолог Олександр Спіцин, який вважав, що було розкопано інший курган, а залишки Литої Могили не були знайдені. Проте це був помилковий погляд з далекого Петербурга.

Наші дослідження 2019 р. довели хибність сумнівів О. Спіцина. Позаяк крім великої кількості шлаків, найбільш промовистим аргументом є останні знахідки срібних з електричним плакуванням гвіздків від ассирійського табурету, що опинилися саме в заповненні «катакомби В. Ястребова». Це якраз ті гвіздочки,

що декорували палацовий табурет з Мельгунівського скарбу.

Залишки підземної поховальної споруди, відкритої В. Ястребовим, були заповнені перегорілою частиною насипу, що свідчило про пізніший час катакомби у порівнянні з перепаленою дерев'яною конструкцією. Тобто поховальний пагорб використали ще раз. І це вже були скіфи класичного періоду,

які десь через три сотні років після спорудження насипу зробили тут своє захоронення.

Третій етап досліджень Литої Могили в 1990 р. провела учениця О. Тереножкіна Нінель Бокій. Лита Могила продовжувала лишатися загадкою для фахівців. Серед пам'яток ранньоскіфського часу, відкритих у лісостеповому Придніпров'ї пам'ятка була найбільш привабливою й таємничою. Це власне і спонукало здійснити треті розкопки Литої (Червоної) Могили.

Своєрідним прологом до вивчення цієї пам'ятки в ХХ ст. стало відвідування її в 1949 р. Олексієм Тереножкіним. Він тоді копав Чорноліське городище, розташоване за 13 км на схід від Литої Могили. Було засвідчено, що діаметр країв колишнього насипу сягав 70 м, товщина їх біля основи була до 10 м, висота складала 1,5 м. Рештки відвалів, що були поруч, мали висоту 2—2,5 м. Експедиція Н. Бокій зафіксувала перегорілі шари червоного кольору та контур кільцевого рову навколо кургану. Більшу частину цього рову було вибрано, а в його західній частині відкрито символічний прохід-перемичку. По обидва боки від якого виявили кістки людини, собаки, черепи коней.

Четвертий етап робіт на пам'ятці в 2019 р. провела експедиція ІА НАН України. З одного боку ці роботи були обумовлені ініціативою археологів з Кропивницького В. Собчука, І. Козир та М. Тупчієнко. Вони мали на меті позначити місце знесеного насипу та остаточно з'ясувати факти, що час від часу з'являються в ЗМІ, стосовно того, що в основі Литої Могили лежить курган доби бронзи, або що в тіло кургану була впущена давня ливарна майстерня. А з іншого боку Кіровоградська обласна рада прагнула з нагоди відзначення 80-річчя створення області встановити пам'ятний знак на місці розташування Литої Могили. Цей намір був обумовлений тим, що сучасною емблемою-візитівкою Кіровоградської області є зображення золотої пластинки у вигляді орла зі складу Мельгуновського скарбу. Забігаючи наперед повідаємо, що пам'ятний знак, у вигляді насипу висотою шість метрів, увінчаний гранітною імітацією скіфської стели, відкрили на початку

Пластинки з оплавленими краями до (вгорі) та після реставрації. Цвяхи, які кріпили пластинку до стінки дерев'яної чаші. Загнутий нижній край цвяхів фіксує товщину стінки чаші

Робочий момент повторного відкриття «катакомби В. Ястребова». В лівій частині фото брили шлаку з ходів, що вели до катакомби

2020 р. Сам пам'ятний знак звели за 50 м на захід від колишнього місця кургану, залишивши наступним поколінням його пропалену основу.

Завдяки попередній геофізичній розвідці, на оранці було окреслено зовнішній контур та центр колишнього кургану. Тому наша перша траншея вийшла на протилежні частини кільцевого рову, відстань між його внутрішніми краями становить 56 м. Інші траншеї окресли місце центральної спаленої споруди та котлован впускної могили (катакомби Ястребова) разом із різночасовими ходами, що вели до неї. Серед них і дві входні ями. Одна з них, раніше не відома, вузьким підземним ходом зі сходу вела до катакомби. А інша (західна) розташовувалася безпосередньо над двома камерами катакомби і була майже знищена попередніми розкопками.

Одну з непрокопаних Н. Бокій ділянок рову визначили геофізичним скануванням, позаяк не всі частини рову були однаково виражені в магнітному полі. Це залежало від того, що вибрані ділянки рову були засипані не лише мішаним ґрунтом, а в значній мірі магнітоактивною масою з перепечених часток ґрунту. Вимірювання параметрів рову базуються на трьох відкритих ділянках та на серії перетинів і підтверджують дані експедиції 1990 р. Вони доводять, що рів робили вже навколо наявного наси-

пу, це підтверджують знахідки в ньому невеликих уламків ручки та вінця амфори. Вірогідно, це сліди тризни IV ст. до н. е.

Про **центральну спалену дерев'яну споруду Литої Могили** можна судити лише за залишками, які дійшли до нас після трьох досліджень кургану. Від його основної споруди залишилося не дуже багато. Найбільші руйнування були здійснені під час трьох місяців розкопок 1763 р. Втім, значною мірою тут «винний» і сам спосіб поховання. Обмащена частково (?) глиною дерев'яна поховальна споруда, збудована на рівні давнього горизонту, була вщент спалена, під своїм згарищем укрила багато інформації, від якої нам залишилися крихти.

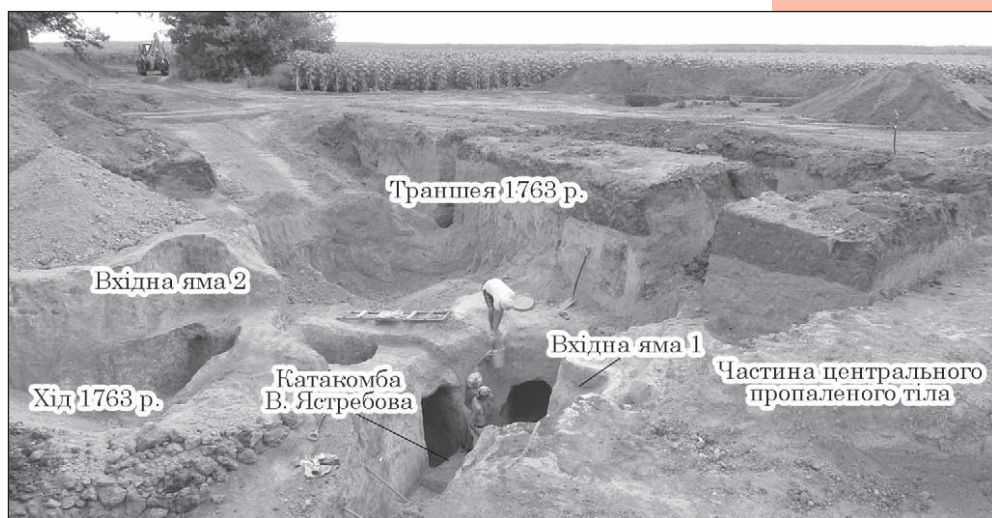
Що зосталось?

1. Це, перш за все, велетенська пропечена площа, на якій знаходилася дерев'яна конструкція або куди сягало теплове випромінювання.

2. Велика кількість шлаків різного кольору, розміру та форми — залишків ґрунтової обмазки та обкладки споруди (зібрано приблизно одну тисячу фрагментів різних розмірів).

3. Невеличкі шматочки деревного вугілля, знайденого, як в тілі брил шлаку, так і розвіяного по поверхні колишнього кургану. Лінза з перепаленого до стану пилу дерева була знайдена у верхньому шарі заповнення вхідної ями 2.

Центральна частина кургану з катакомбою IV ст. до н. е.

4. Дрібний фрагмент кальцинованої кістки черепа людини.

5. Велика й дрібні краплі оплавленого золота і срібла, імовірно залишки поховального інвентарю. Тут слід згадати «оплавлені метали та горілі кістки», описані Г. Міллером.

Реальні розміри лінзи вогнища встановити важко, проте залишки дозволяють припустити, що вона сягала 30 м завдовжки та 17—20 м завширшки. Суцільний пропечений масив, що вцілів та не пошкоджений перекопами, становив близько 23 × 14 м. Найбільша товща пропаленого ґрунту (159 см) фіксується на південь від впускеної катакомби. Без сумніву, первинно пропечений масив був потужніший, адже його верхня частина зрізана розкопами попередників та оранкою. Слід зазначити, що периферійна зона пропаленого ґрунту сягає товщини 10—25 см.

Наявність шматків шлаків (жужелиці) із залишками горілого дерева, розплавленої лави з дерев'яними включеннями, відбиток на шлаку торцевої частини чверті дерев'яної колоди є свідченням, того що крім самої дерев'яної конструкції використовували додаткове паливо. Різні відтінки та кольори шлаків, обпечена глина тиньку: свідчать про різні ступені температур у межах і навколо велетенської конструкції. Серед шлаків вирізняється знахідка фрагмента з відбитком торця частини дерев'яної колоди, що вірогідно, у вигляді деревного вугілля була «обгорнута» розпеченим ґрунтом.

Зауважимо, що речових знахідок які можна пов'язати з Центральною спаленною спорудою нам дісталось обмаль:

1. Велика крапля оплавленого золота, частина якої складається зі срібла (?), що прикипіло утворивши єдиний злиток. Себто це вірогідний лишок біметалевого артефакту. Того самого походження і дрібні шматочки, які слід

Пляма заповнення другої (східної) вхідної ями до катакомби IV ст. до н. е.

пов'язати з залишками розплавленого поховального реманенту.

2. Дві прямокутні пластинки з електрону з загином у верхній частині, оздоблені геометричним орнаментом. Вони, вірогідно, декорували дерев'яну посудину з тонкими стінками. До основи пластинку кріпили за допомогою восьми гвіздочків (вціпіли сім), що були розташовані: по три на коротких (горизонтальних) та по одному на довгих сторонах. Розміри пластинок $3,85 \times 3,05$ см; ширина загину краю $1,2-1,05$ см; у іншій відсутня смуга лівого краю, оскільки була розплавлена, тому вона вужча. В неї загин верхнього краю на кутках теж частково розплавлено. Гвіздочки згорнуті з тонкої електрової пластинки на конус, мають висоту $0,7-0,55$ см, конічна шляпка має діаметр $0,35$ см.

Пластинки стилістично відрізняються від речей з Мельгунівського скарбу. Схоже вони належать до комплексу поховального інвентарю основної споруди могили і хоч майже уникнули прямої дії вогню, були вкриті шаром смол, що утворилися внаслідок горіння поруч.

Слід зазначити, що як і наш попередник В. Ястребов, ми нічого не знайшли в нижніх частинах камер та вхідних ям. Проте сама камера у верхній частині і котлован над нею містили велику кількість шлаків і згадані вище артефакти. Глибина залягання підлоги камер сягала $5,6-5,8$ м від сучасної поверхні.

Таким чином, можемо констатувати, що на давньому шляху, що вів з городища Дикий Сад (кімерійського часу) повз городище в Чорному лісі (ця ділянка шляху відома в середньовіччі як Чорний) було насипано Литу Могилу. І вірогідно, це сталося у VIII—VII ст. до н. е. Насип було зведено над великою дерев'яною поховальною спорудою, яку спалили із залученням додаткового палива.

Згодом наприкінці VII ст. до н. е. у верхню частину насипу було впущено комплекс передньосхідних речей, відомих як Мельгунівський скарб. Ці

Золота пластинка із зображенням хижого птаха з комплексу Мельгунівського скарбу — сучасна емблема Кіровоградської області

речі фіксують час появи скіфів на теренах Східної Європи.

А в IV ст. до н. е. в центр кургану було впущено катакомбу з двома вхідними ямами, яку ще в данину пограбували вщент.

Наявність серед речей Литої Могили пластинок з електруму, вкритих геометричним орнаментом, є своєрідним етнічним маркером. І ця обставина змушує вважати, що курган звели не скіфи, а їхні попередники на цих теренах. Зазначимо, що мало вірогідно, щоб передовий загін кочовиків міг влаштувати таку масштабну поховальну споруду, основу якої за нашими оцінками склали 700 або 1000 м³ дубових колод, привезених за 12—20 км із найближчих байраків.

Вірогідно, слід придивитись і до частини інших курганів, що вважали скіфськими, серед них і Червона Могила в с. Флярківка зі спаленою шатроподібною конструкцією. Слід згадати також і курган в Мишківцях на Збручі, розкопаний Ю. Малеевим, де відзначена спалена дерев'яна конструкція і товща пропаленого ґрунту в 1,6 м під нею.

Нещодавні відкриття курганів зі спаленими конструкціями, здійснені учасниками українсько-польської експедиції під керуванням Віталія Рудя та професора Мажени Шміт, у Слодобі Носківецькій та особливо в Токарівці на Вінничині переконують нас, у тому, що споруди зі спаленими конструкціями передують курганному будівництву скіфів на наших теренах.

Тому на питання, винесене в назву нашої замітки «хто влаштував велике поховальне багаття?», відповіддю має бути — не скіфи, а якась інша людиність, найменування якої ми ще не знаємо. Проте не виключено, що вони прийшли на Правобережжя України із заходу або південного заходу.

*Юрій БОЛТРИК
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*